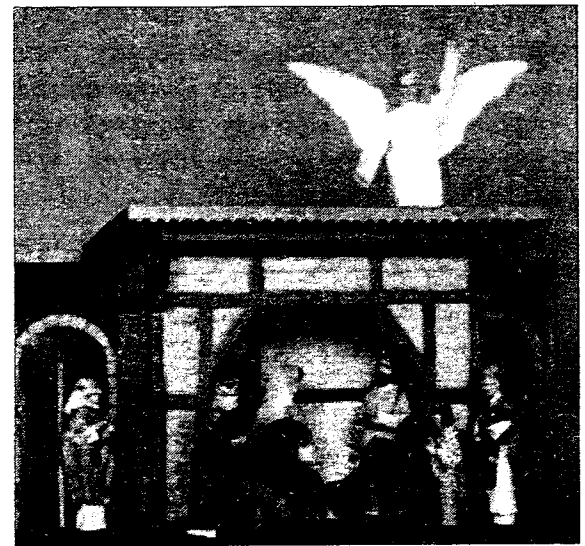

Додаток до
“Лемківського календаря 2000”

Олексій Торонський

“РУСИНИ-ЛЕМКИ”

(1860)

На титульному листі:

Шопка – виготовлена фаховим майстром

Володимиром Микита, м.Львів

Фото: **В.Ощипка**

Редколегія **“Лемківського календаря – 2000 р.”** звертається до читачів, зокрема бізнесменів, державних мужів міста та області, керівників музеїв з пропозицією **фінансової підтримки** для втілення ідеї виготовлення діючої **“Шопки”** авторства **В.Микита**. Загальна кількість персонажів 26 фігур, кожна з яких є рухома. Супроводжують рухи фігур мелодії різних коляд.

Відносно різних ідей та думок просимо телефонувати за **тел. 64-21-62. В.Микита**

Олексій Торонський

**«РУСИНИ-
ЛЕМКИ»**

(1860)

ВСТУП

У 1860 році (тобто 140 років тому) у Львівському періодичному виданні “Зоря галицька яко альбум на 1860 рік” надрукована історична праця Олексія Торонського “Русини-Лемки”. Праця, яка не втратила своєї наукової вартості.

Видатний суспільний і освітній діяч Олексій Торонський – один з перших дослідників історії та етнографії лемків, ровесник “Руської Трійці”. Народився у 1838 р. в с.Завадка Риманівська Сяніцького повіту (тепер РП) в родині священника. Після студій у Львові працював викладачем гімназій у Дрогобичі і Львові. Відомий як публіцист, історик Лемківщини. Найважливіша його історично-етнографічна праця “Русини-Лемки”, в якій найціннішим є опис побуту лемків, їх звичаїв, обрядів, як також давня історія.

Помер у 1901 році. Таким чином оця публікація праці О.Торонського – скромна гілка до вінця слави Карпатському Солов’ю на 100-річчя дня його смерті.

З нагоди 125-річчя від часу появи нарису “Русини-Лемки” (в 1985 р.) письменник і публіцист з Лемківщини Іван Желем (1925-1988) опублікував в тижневику “Наше Слово” (Варшава) нарис О.Торонського, переклавши його з незрозумілої теперішньому читачеві тодішньої книжної мови окремих руських авторів на літературну українську мову (НС, 1985-1986).

Сьогоднішня публікація нарису “Русини-Лемки” базується, головним чином, на оригіналі як також на варіанті, опрацьованому І.Желемом. До опрацьованого на сьогодні тексту внесено незначні виправлення та редакційні поправки.

Праця “Русини-Лемки” створена, головним чином, на основі власних спостережень та досліджень автора, має у собі багато елементів першовідкриття, а тому не втратила наукової та пізнавальної вартості. Більш рання праця І.Вагилевича “Лемки-мешканці західних Карпат” (1841) не була своєчасно

надрукована (окремі її розділи побачили світ у 1965 р., як публікація в журналі “Народна творчість та етнографія”). А тому праця О.Торонського вважається першою науковою розвідкою про лемків.

Головною заслугою О.Торонського у визначенні національної приналежності лемків є, без сумніву, переконливий висновок автора про приналежність лемків до українського народу. Автор не вживає поняття “українці”, яке на той час не лише на Лемківщині, але й у всій Галичині не було поширеним, а популярним було національне визначення “русини”. Це давня історична національна назва українців. О.Торонський абсолютно науково довів, що русини від Попрагу і до східного кордону Київської Русі - народ єдиний.

Ранній роговіг предків лемків автор виводить від східнослов’янського племені т.зв. білих хорватів, цитуючи літописця Нестора. Шкода, що О.Торонський не розвинув думку про те, що “Білі хорвати” - на той час (VIII-IX ст.) назва племінно-умовна, вживана дослідниками, а самі ж горяни, за твердженням угорського літописця Аноніма, називали себе “русами”, “русинами”. Ще у сиву давнину завершився процес вrostання східнослов’янських племен, в т.ч. мешканців Західних Карпат, в єдину загальнооруську народність. Випав з уваги автора факт, що приєднання земель теперішньої Лемківщини до Русі (напр., Володимиром Великим у 933 році) принесло для русинів Карпат новий здув у культурі, освіті, мистецтві, зміцненні основ християнської релігії і церкви.

Цінним у праці О.Торонського “Русини-Лемки” є опис внутрішньої і зовнішньої особливості лемка, його економічного та культурно-ідейного життя, побуту, звичаїв, обрядів, народного одягу та народних пісень, мови, які побутували в середині XIX ст. у лемків.

Автор описує також характер відносин лемків з сусідами інших національностей, як словаками та угорцями, що були відокремлені від галицьких лемків в угорській державі. Ці

контакти залишили помітний слід в культурі лемків, зокрема піснях, запозиченні окремих слів. В той же час, на нашу думку, автор перебільшив вплив культур сусідніх народів на формування лемківських говірок, які в своїй основі складають діалект української літературної мови.

За твердженням автора лемки середини ХІХ ст. називали себе тільки русинами, а про назву “лемки” (створену від слова “лем”) майже нічого не знали. Ця назва стала етнографічним, а не національним визначенням для лемків.

Говорячи про Закарпаття автор трактує паралельною до назви “лемки” назву “лишаки”. Справа в тому, що лемків Закарпаття називають “лемаками” (видно, автор цього не знав). Назва “лишаки” (від слова “лише”) не належить до лемків. Однак, назва ця сприяла, при взаємодразненні між сусідами, формуванню в Закарпатті назви “лемаки” (що співзвучна назві сусідів), а не “лемки”.

Праця “Русини-Лемки” написана вживаною на той час книжною мовою. А тому для сучасного читача була необхідність опрацювання нарису літературною мовою. У часі створення нарису “Русини-Лемки” поняття “Україна”, “українці” у Галичині ще було поширене слабо. Тому автор повсюдно вживає назви “Русь”, “русини”. Назви ці ми так і залишаємо. Вони є історичним віддзеркаленням епохи у нашій давнішній історії.

“Багато студеної водиці утекло карпатськими потоками від часу появи цього опису лемків... Багато змінилося за той час і в житті лемків. Але назавжди незмінною залишилася глибока прив’язаність, щира любов і завороженість лемків рідним краєм, своїми горами. Тому і в сучасних складних умовах напевно буде їм (лемкам - І.К.) цікаво прочитати про те, як жили їх предки півтора століття тому в Карпатах. Прочитати, а дечого може і навчитися...” (І.Желем).

І, справді, багато чого треба би повчитися.

Іван Красовський

Олексій Торонський

РУСИНИ-ЛЕМКИ

У гористих околицях Санцівського, Ясельського та частини Сяніцького округів живе народ одноплемянний з нами по вірі, звичаях і мові, про який ми, проте, дуже мало знаємо. Народ цей, що заселює вузьке пасмо попід Бескид і межує з одного боку з угорськими русинами, а з другого боку з поляками (мазурами), сам називає себе «руснаками», а іншим русинам відомий під назвою «лемки».

Про гуцулів і бойків, про їх назву, кількість, звичаї, духовні і фізичні властивості та здібності вже багато писалось як у наших деяких дослідженнях, так і в іншомовних - чеських та польських. Про лемків же, крім нечастих згадок їх назви і натяків, що вони живуть у згаданих трьох округах, майже ніяких ближчих відомостей не маємо.¹

Я взявся зробити у цьому напрямку перший крок, пропонуючи неповні, але правдиві відомості про цей народ. Читач знайде у цьому описі багато недостатків і недосконалостей, але я сам повинен признатися, що не підношу йому щось досконалого, бо на це не дозволяють нестача засобів, віддаль, а навіть час. Але й те все, що подаю тут про вітку руського народу, буде цікавим.

І так в пропонованому короткому огляді життя лемків пишу про їх розселення, походження, давність, а потім переходжу до опису домашнього життя і їх відносини з сусідніми племенами. Подаю ще відомості про їх освіту, звичаї і заняття та постараюся познайомити руського читача з їх мовою, яка є руською і називається руською, хоч є дещо відмінною і від галицько-руського наріччя значно різниться наголосом.

Русини-лемки живуть по обох боках Бескиду в Галичині й Угорщині. Мова, звичаї і назва є однакові по обох сторонах з малими тільки відмінностями. Але ми обмежуємось описом тільки галицьких лемків, залишаючи комусь іншому похвальний труд опису життя угорських русинів-лемків, хоч треба відмітити, що під назвою «лемки» завжди розуміються тільки галицькі.

Галицькі «лемки», йдучи з заходу на схід, займають вузьку смугу прикарпатської території, починаючи від містечка Північної на Попраді. За Попрадом є ще чотири села - Шляхтова, Явірки, Біла Вода і Чорна Вода, під самим Бескидом між мазурами і угорськими русинами. Починаючи від ріки Попрад, лемки займають ширший простір, який подекуди знов звужується та розширюється, залежно від того, як простягаються гори.

Границі лемків можна визначити таким чином.² західну утворює ріка Попрад, південну - Бескид, з півночі немає природньої межі, але вона проходить поблизу міст Грибів, Горлиці, Змигород, Дукля, Риманів, Новотанець, Буківсько, поза Балигород і, можна сказати, по ріку Сян, де лемки зливаються з бойками на сході і масою галицьких русинів на півночі. Треба відмітити, що на захід від ріки лемки на півночі межують з поляками, а на схід від Вислока вздовж Бескиду подаються на південь і з півдня сусіднують тільки з русинами-пігорянами.

Г.Зубрицький у згаданих брошурах «*Rys do historyi narodu ruskiego w Galicyi*» і «*Granice między narodem ruskim i polskim w Galicyi*» подає, що завислоцька територія (тобто від Вислока на захід за Попрад) зайнята русинами, має 50 квадратних миль, 172 місцевості, до 90 тис. населення, 129 руських церков і такі пограничні села: Зубрик, Верхомля Велика і Мала, Розтока Мала, Злоцьке, Чачів, Матієва, Котів, Богуша, Королева Руська,

Бінчарова, Фльоринка, Ліскова, Климківка, Лосє, Білянка, Мацина Мала і Велика, Богнарка, Цеклин, Клопітниця, Перегримка, Маркова, Березова, Скальник, Кути, Івля, Гирова, Терст'яна, Завадка, Балутянка, Вілька, Ляджин, Вороблик, Мільча, Босько. Треба відмітити, що три останні села вже не є лемківськими³. Таке є географічне положення лемків.

У зв'язку з тим, що лемки займають вузький, але довгий пояс території, яка сусідує з одного боку з поляками і галицькими русинами, а з другого з угорськими русинами і словаками, вони, зберігаючи в мові, одягу і вдачі спільний характер, самі між собою повинні б відрізнитися. І так воно насправді є.

У Санчівському і пограничній частині Ясельського округу руське населення різниться від своїх східних співбратів і одягом, і більш відмінною мовою.

В Ясельському окрузі аж по ріку Вислоку помітна різниця між східними і санчівськими лемками, в одязі і мові. Тут до ріки Вислоки помітна середина між східними і санчівськими лемками, помітний перехід в розмові та одязі.

Від Вислоки по Вислік, а можливо навіть по Балигород, можна сказати, є осередок лемків. Від Вислока (Балигорода) далі на схід лемківський характер зникає, мова щораз чистіша. Помітно, що з усіх сторін сусідами лемків є галицькі русини. Таким чином з заходу на схід у лемків спостерігається поступовий перехід до чисто руського характеру. Чим чистіший зберігся руський характер, тим меншим є вплив сусідніх племен.

Ця територіальна смуга, що вміщає біля 100 тисяч русинів, належить до Перемиської єпархії і поділена на 6 намісництв (деканатів - І.К.), з яких 4: Мушинський, Біцький, Дукельський і Яслиський заселені лише лемками, а 2 - Вільховецький і Балигородський - лемками тільки в південній частині. В цій масі русинів, наче чотири острови, є чотири містечка з латинськими костелами: Північна, Мушина, Тилич і Яслиська, що разом мають

близько 5 тис. віруючих. В Яслиських до 1805 р. була руська церква, але згоріла і вже її не відбудовано.

Територія, заселена лемками, гориста, маловрожайна, так що не завжди здатна прогодувати населення і воно змушене шукати заробітків у інших, багатших, сусідніх племен. Гори, відомі під назвами Татри і Бескиди, мають багато гарних краєвидів, лісів, долин вертепів, скель і часто притягують подоян. Вони багаті мінеральними водами у Щавниці, Криниці, Іваньчу.⁴ Багато людей відвідує ці місця і насолоджується красою їх природи.

Варто було б глибше заглянути в природнє середовище лемків, бо як було вже сказано, є в них багато прегарних місцевостей, околиць, гір, в яких лоно природи приховує ще не одні, досі не виявлені скарби, про що говорить, нагадуючи давні часи, не одна народна легенда. Проте, нам тут йдеться не так про природне середовище, як про показ способу життя лемків та їх походження. Доброзичливий читач нехай не має мені за зле, що не дав йому ширшої характеристики поселень і території лемків. Він, можливо, в наступних розділах знайде для себе дещо не менш цікаве і варте пізнання.

II

Яке є походження лемків, хто вони, звідки взялися?

У стародавні часи, в VI столітті знаходимо в сторонах, тепер заселених лемками, і ще далі на північ, слов'янський народ, який звався «хорвати». Про хорватів в тих сторонах згадує Костянтин Багрянородний, про них згадують й інші історики, в т.ч. і наш чесний Нестор, батько руської історії. Нестор про них каже: «И живяху в мирі Поляне і Древляне і Сівер, і Радимичі, і Вятчї, і Хорвати».⁵

Ці племена жили по-сусідськи. В другому ж місці Нестор згадує про них, коли пише про переміщення слов'ян і про походження їх назв: «По мнозїх же временах сіли суть слов'яне по Дунаєви, где есть нині угорська земля и болгарська і от тіх слов'ян разидоша ся по землі, і прозваша ся імени своїми, где сігше, на котрім місци, яко пришедшиє сідоша на ріці Морава і прозваша ся морава, а друзи Чеси перекоша ся, а се ті же слов'яни: Хорвате Білі і Серб і Хорутане». З цього місця довідуємось: 1) що хорвати були слов'янським племенем, 2) що вони жили в гірських місцевостях, від яких походить їх назва. «Хорват» - горват - від «горб» («Хребт» - руське «хребет»)⁶

Із вищенаведеної цитати Нестероваго літопису бачимо, що хорватів слід шукати по сусідству одного з племен - полян, древлян, сіверян, радомичів і вятчів. Погляньмо на карту⁷ і побачимо, що йдучи за Нестором в його розміщенні слов'ян, для хорватів залишається тільки одне сусідство, а саме з древлянами в нинішній Галичині. З обома цими місцями Нестероваго літопису узгоджується і Костянтин Багрянородний. Він відносить Хорватію до гір за уграми і зазначає про часті набіги печенігів на хорватів.

Спираючись на ці і подібні повідомлення давніх письменників, на дослідження вчених, славні й неповторні в дослідженні слов'янської старовини Шафарик і Карамзін відносять Хорватію до нинішньої східної Галичини. Шафарик так підсумовує свої дослідження: «Дійсно поселення хорватів простягалися безперервно від східної Галичини, де руські хорвати, за свідченням Нестора і Кадлубка, жили через Карпати на захід, може аж до Кракова, поодинокими же колоніями до чеських високих гір. Хорвати поділилися на дві групи: білих хорватів, що жили на сході по-сусідськи з уграми і були виставлені на напади печенігів і на західних хорватів у чеських горах. Їх сусідами були у давнину серби. З тих то сторін т. зв. східної Галичини (пізнішої Червоної Русі) в VII ст. (634-638 рр.)

вийшли хорвати та серби і поселилися в Далмації, звідки згодом розселилися на всі сторони.⁸

Як на обставину, що говорить на користь висловленої ним думки⁹, Шафарик покликається на схожість іллірсько-хорватської та малоруської мов. Крім цього, що і руська і хорватська мови належать до групи східнослов'янських мов, вони мають ще й деякі інші спільні особливості. Звертаємо увагу шановних читачів на однакову вимову букви «ять» в далматинсько-хорватській і малоруській мовах¹⁰, на присвійний і питальний займенник «што» у карпатських русинів і у хорватів і, на кінець, на ту обставину, що у Карпатах у лемків ще збереглася приголосна «р» в значенні голосної, про що в іншому місці ще буде мова.

Після відходу з Карпат і східної Галичини значної частини хорватів¹¹, звільнені місця зайняли суміжні руські племена, проте назва хорватів залишилася в цій землі і довгий час ще трималася. За часів Володимира Великого ще вживалася ця назва по відношенню до жителів карпатських гір, бо в літописі під 993 роком читаємо, що Володимир усмирив збунтованих хорватів. Ця назва опісля, коли хорвати увійшли в склад руської держави під владу київських князів, заникла, так, як і всі інші місцеві назви древлян, полян, бужан і ін., а народність, що мала однакові звичаї і спільну мову з іншими, прийняла і спільну назву «Русини»¹².

У склад Київського князівства хорвати увійшли, правдоподібно у 855 році разом з дулібами, тиверцями і древлянами. Літопис не згадує про їх усмирення, але 906 року в поході на Царгород хорвати, за словами Нестора, вже брали участь «в літо сіє¹³ (906 або 907) іде Олег на греки, Ігоря оставив у Києві, поя же множество Варяг і Слов'ян і Чюди і Кривич і Мерю і Поляни і Сівер і Древляни і Радимича і Хорвати і Дуліби і Тиверці, іже суть Слов'яни».

З усього досі сказаного всякий зробить висновок, що хорвати, згадувані в нинішній Галичині, були предками русинів,

які живуть по Вислоці та Вислоку. Подібна вдача, говірка, звичаї, а може й одяг спричинилися до того, що вони так зблизилися з іншими племенами, які також підкорилися київським князям, що з часом навіть свою власну (місцеву) назву змінили на спільну - «русини». Не суперечить цій думці і те, що хорвати за часів Володимира Великого збунтувалися і прагнули до самостійності, бо те ж саме сповіщає нам літописець і про древлян, котрі, підкорені Олегом у 883 р., після його смерті в 918 р. прагнули до самобутності, але знов усмирені в 945 р. ще раз збунтувалися, коли Ігор наклав на них надто велику данину. Подібні ж причини, а саме залежність від князів, необхідність платити данину, брати участь у воєнних походах, могли і у хорватів викликати незадоволення і повстання.

Г.Зубрицький у згаданих своїх брошурах на основі королівських актів з 1348, 1354, 1434 років¹⁴ та на основі географічних даних Симеона Старовольського (пом. 1656 р.), Андрія Целярія (жив у середині XVII ст.), Стрийковського і Кромера (пом. 1589 р.)¹⁵ стверджує, що русини і поляки межували по ріці Вислока від її витоків по містечко Бжосток, а далі до Сяну в напрямку з півдня на північ, можливо, проходив сухопутний кордон.

А про те, щоб русини й за Вислокою мали свої поселення Г.Зубрицький не наводить безспірних доказів, проте робить дуже вірний висновок і справедливо вважає правдоподібним, що й там русини жили і сполучались з русинами Ясельського і Сяніцького округів. Але ми не вдаємось в так далекі полеміки. Наша зацікавленість стосується тільки життя лемків і, відмітивши найбільш необхідне з їх походження і минулого на їхній батьківщині, ми задоволені, бо переконалися, що лемки тут являються потомками хорватів і єдинокровні з угорськими і галицькими русинами.

Перш ніж закінчимо історичну частину про лемків, вважаємо потрібним звернути увагу на два питання:

Перше це: чому лемків не спіткала така ж доля, як тих русинів, які колись жили на низинах в Ясельському, Ряшівському та Сяніцькому, а може й Сандецькому та частково Тарнівському округах, тобто, чому вони не сполонізувалися. Думаємо, що причиною було те, що русини, які жили на низинах, постійно спілкувалися з поляками в часі миру, а в частих тоді воєнних сутичках перші були наражені на польські наступи. Тому вони не тільки з давніх-давен зблизилися з поляками, але, правдоподібно, як то звичайно буває у сусідніх народів, засвоїли також багато їхніх слів і понять.

До цього в значній мірі спричинилося й те, що в частих війнах, а особливо коли Галичина востаннє попала під панування Польщі, багато людей загинуло, край опустів, а потім був заселений поляками¹⁶. Карпатські ж гори не спіткала така доля, а польський вплив там був пізніший і слабший. Тому горяни зберегли свою, хоч нині досить зіпсовану мову, звичаї та віру.

Друге питання стосується сяніцьких лемків. Ми сказали, що на схід від Вислока лемки межують з русинами-підгорянами. Само собою виникає питання, чому лемки мають так відмінну говірку в порівнянні з сусідами в Галичині? Відповідь на це неважко знайти, якщо зважити, що йдучи від бескидського хребта на північ ця різниця поступово зменшується. Правдоподібно, тут на лемків мала вплив словацька мова, про що ширше поговоримо в іншому місці.

Ще одну обставину з давньої історії наших русинів-лемків не можна не згадати. Це питання про християнство. Коли вони стали християнами? І ким були до християнства навернені?

Ми знаємо, що св. Володимиром хрестилася вся Русь. Знаємо також, що ще до Володимира на Русі було вже багато християн, які, як це видно з договору з греками від 945 року, мали рівні права з язичниками. І наші карпатські гори також не залишалися поза впливом християнства. Погранична Панонія і Велика Моравія у IX ст. (863-870) прийняли християнство і були

хрещені слов'янськими апостолами Кирилом і Мефогієм. Правдоподібно, що звіти промінь світла віри християнської пробився і в Карпатські гори через туман невіри. Правдоподібно, що від них панонські місіонери і у гори до хорватів приходили¹⁷. А ще більш правдоподібно, що коли в 899 і 900 роках угри завоювали Панонію і розбили Моравське царство, вигнані з рівнин слов'яни шукали притулку в горах і принесли туди християнську віру. Крім того, хорвати ходили з князем Олегом в походи у Болгарію і Грецію. Там вони пізнали, а багато з них може й прийняли християнську віру, а повернувши додому, сповіщали її іншим. Всі ці гані, а накінець і дуже швидке хрещення цілої Русі за веління князя Володимира, утверджують нашу думку, що як і в інших частинах Русі, так і у предків нинішніх лемків, християнська віра була вже широко розповсюджена ще до Володимира Великого.

III

Довідавшись, що лемки є первісним руським племенем у нинішніх своїх поселеннях, переходимо до в'яснення назви «лемки». Уже в найдавніші часи, за свідченням Нестора, слов'яни приймали власні назви за місцевістю, яку вони населяли, напр., хорвати, древляни, бужани, поляни або за своїми особливостями, напр., бойки від бойкості¹⁸. І тепер ще в Галичині русини, крім загальної назви, мають також власні назви, взяті або від місцевостей або від особливостей, напр., підгоряни, подоляни, залісяни, гуцули, бойки. Назва «бойки» відноситься тепер тільки до невеликої кількості русинів, які живуть вздовж Дністра і Стрия (в Стрийському, Самбірському і частково Сяніцькому округах).

Отже, і назву лемків слід було б шукати в назві якоїсь місцевості або в якихось їх особливостях. Проте, з цією назвою справа мається інакше. Вона не походить ні від місцевості, ні від ознаки, а виводиться від слова «лем» в значенні «лише», латинське «tantum», польське «tylko», «іно», яке вживають самі ж лемки.

Звідки скаже хтось, така різновидність і чому від одного слова мала виводитися назва всієї групи? Дивним це здається, але неможливим не є. Я в цьому вбачаю тільки своєрідну сторону людської природи, притаманну особливо слов'янам завдяки якій ми часто надаємо людям, нашим друзям прізвиська тільки від одного слова. У нас слов'ян особливо легко виходить, що, почувши від співплемінника слово, мовлене інакше, або в нас не вживане, або ж чуже нашій мові і її духові, так будемо ним вражені, що або насміхаємося з того, хто так мовить, або, що буває частіше, надаємо йому від цього слова кличку.

Таким саме словом є слово «лем»¹⁹. Воно не руського, а словацького походження і, крім лемків, ніхто з русинів його не вживає. Воно повинно було разити слух іншого русина, котрий спершу може й насміхався з нього (що має місце і зараз), а відтак від нього і надав сусідові прізвисько: «от то якийсь лемко». Таке прізвисько можна було тим легше і швидше надати, бо, як потім побачимо, бесіда лемків - це зіпсута руська мова і те слово «лемко» вмістило в собі ще й поняття неправильності руської мови. Отже, слово «лемко», що повстало від неруського слова «лем» має вказувати на русина, що вживає «лем» і неправильно вимовляє руські слова.

Підкреслюю, що тут мало місце надання нелемками назви лемкам від їхнього слова «лем», бо самі русини-лемки себе не називають лемками, а тільки «руснаками», і навіть не всі з них знають, що це прізвисько, яке вживають по відношенню до них інші русини.

Паралельною до назви лемки є назва «лишаки»²⁰ на Угорщині. Угорські русини, крім невеликої їх частини в Мармароші, також вживають слово «лем», а їх сусіди вживають слово «лише». Тому невелику групу населення, яка вживає це слово, називають «лишаками».

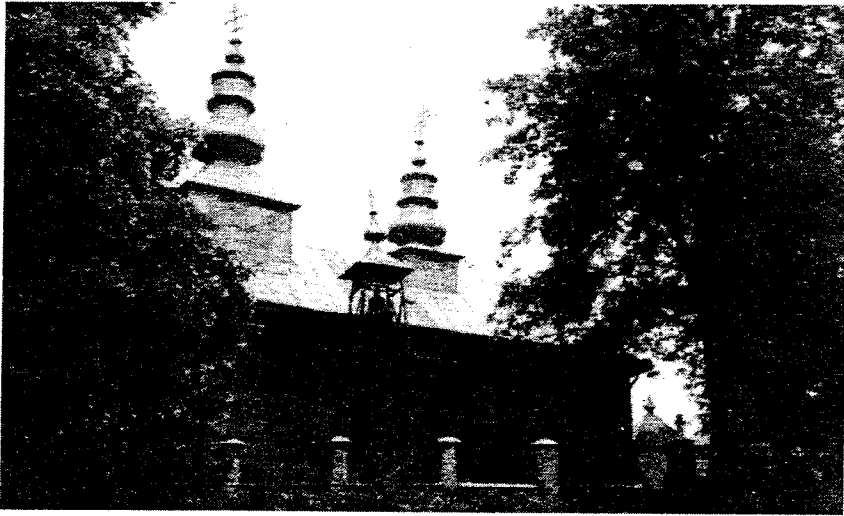
IV

Подивитися на життя лемка - це наше найосновніше завдання. Те, що сказано в попередніх трьох розділах, було тільки підготовкою до виконання цього завдання, зробленою з метою в'яснення, де лемки живуть і хто вони такі.

Русина-лемка ми повинні побачити в його домашньому житті і у відносинах з іншими народами. В першому аспекті ми займемось духовними і фізичними особливостями лемка, його ставленням до церкви, родини, одноплемінників.

Взагалі про лемків треба сказати, що вони є народом добрим, який зберіг чистоту вдачі, народом, який, живучи у тиші, у віддаленні від світових бур і мамон, кріпиться своєю вірою, в церкві знаходить собі пристановище і життєву мудрість. Русини-лемки люблять свою віру, душею і тілом віддані своїй церкві і обрядові, будують і прикрашують храми та охоче приносять свій труд Богові в жертву. Доказом цього є багато церков, споруджених лемками в останніх, хоча таких тяжких часах. Вкажу тільки на церкву у Вислоку, Завадці і Тарнавіці, - три храми в одному повіті одним і тим самим майстром на протязі шести років збудовані і оснащені. За останні часи лемки оновили і оснастили багато церков, згадаю тільки церкви в Бересті Сандецького і Лупкові Сяницького округів. Це діла, що живо свідчать про сильну любов цього люду до своєї віри і обряду. Вони наберуть ще більшого значення якщо згадаємо, з якою ревністю лемки бралися за ці справи. Я мав нагоду бачити це в селі Завадці і щиро захоплюватися духом народу, - хоч так бідного.

Прив'язаність лемків до церкви і свого обряду засвідчується ще й тим, що руський народ масово ходить на моління - відпусти у віддалені місцевості. Це обумовлене сильним і живим релігійним почуттям лемків. Якщо лемко хворий або нещасливий, чи спіткала його лиха доля, або навпаки, він мав якісь

успіхи, - він дав обітницю на релігійний вчинок і намічає собі відвідати богомільні місця Тарнівця і Кобилянки, де сходиться багато різного люду з Галичини і Угорщини. Він подається туди з тим-більшим запалом, що там сходиться також значна кількість руських священників, яким він може висповідатися, дати пожертвування і вислухати літургію. Лемки радо ходили б у руські богомільні місця, як би такі в них були. І вони відвідують такі місця в Угорщині - монастирські - церкви о.о. Василіян в Красному Броді і на Буковській Горці. На Буковській Горці відпуст буває на Воздвиженіє Ч.Х., в Красному Броді в П'ятницю перед Сошествієм св.Духа. Багато люду ходить на моління, але віддаль²¹, погані дороги, гори, інколи неспокійний час роблять ті місця важкодоступними. Про дуже славні відпусти в Марія-Полчі старі люди знають і часто можна почути від них: «О, якби я перед смертю хотів ще побувати в Марія-Полчі». Можливо, що давніше люди туди деколи ходили, але тепер вже дуже рідко. В Галичині в одну тільки Мисцову на св.Параскевію ходять ще богомольці, але в останні часи також вже рідше. Дай Боже, щоб старий звичай повернувся знову.

Релігійність лемка проявляється і в його обрядах та звичаях. Він кожную роботу починає, здійснює і кінчає з Богом. Якщо опинився в гор'ю, то звертається до Бога, приносить йому жертву, іде до священника, щоб і той за нього помолвився. Якщо ж йому добре ведеться і він мав добрий ужинок, заробив на худобі, або мав якусь іншу користь, то знову іде пожертвою дякувати Богові. Не забуває і померлих. Всякий старається свого родича чесно з можливою парадом поховати, його ім'я вписати у дяка в свою грамоту, щоби колись при хлібі і змозі справити поминки.

Жива релігійність і сильна віра мають благородний вплив і на моральний образ лемка. Тому у лемків трапляється так мало злочинів. Злодіїв навіть зовсім немає. Лемко може вкрати дрібку солі або ремінець і то при крайній потребі, а про більші крадіжки там і не чувати.

Тією самою любов'ю лемко прив'язаний і до землі, яку обробляє, на якій живе. Тільки крайня нужда, неврожай або відсутність пристановища можуть його змусити покинути свою батьківську ниву і податися в чужу сторону за зарібком. Вівсяний хліб у своїй хаті йому смачніший, ніж пшеничний на чужині. Знаємо багато прикладів того, як лемки, що доробилися гарного маєтку на чужині і, проживши там по кілька років, привикли вже, раптом повертаються додому і почуваються щасливими, що можуть на батьківському столі їсти такий хліб, яким мати колись їх годувала. Добрий це приклад для тих, що захоплюються чужинецькими вартостями. І дійсно, хоч земля їх маловрожайна і люди бідні, але природа їх чудова, люди добрі, щирі, відкриті серцем. А ті жалібні пісні, тужливі мелодії, які на сопілках і фуярках виводять увечері при заході сонця або вночі біля кошар парубки! О, як мило вони промовляють до серця, як глибоко зворушують душу людини! То були найкращі і найбільш щасливі хвилини в моєму житті, коли я надвечір під звуки тих пісень і сопілок бродив по луках. Тоді відкривалася моя душа, зворушувалося серце, будилися почуття - і я був щасливий!

V

Під впливом різних зовнішніх умов по-різному формується у людей і народів їх характер та спосіб думання. Вже сама природа по-іншому промовляє до верховинця, ніж до подолянина, до лемка і до гуцула. Маловрожайні гори, рілля, що вимагає тяжкої праці, але зате свіже, чисте повітря, здорова вода, мають на лемка інший вплив, ніж багаті ниви, натомість не таке свіже повітря, не так здорова болотиста вода, на мешканця рівнин. Неабиякий вплив мають ті обставини і на розвиток духовних сил. Нестаток виганяє верховинця на заробітки поза межі рідного краю, примушує до торгівлі, фірманки, внаслідок чого виникає й необхідність мати більше поняття, досвіду, знання інших народів. Лемко досить допитливий, він хоче знати, що діється у світі, ходить на ярмарки і торги, прислуховується до розмов, до всього придивляється, а особливо до того, що може йому пригодитися. При цьому він не легковірний, не кожному слухові вірить і нелегко його вивести з рівноваги. У нього завжди своя, притаманна й іншим русинам філософія: «В нас так не бывало, за наших вітців такого не было, а добрі было на світі».

Лемко любить слухати новини, але не любить запроваджувати у себе нововведення, хоч би і бачив у цьому якусь користь для себе. Так, напр., застосування димоходів, практичне не тільки задля чистоти в хаті, але ще й з протипожежного боку. Люди бачили цю користь, але, оскільки це було нововведенням, то казали: «За наших вітців того не было і было добрі, а мы до того не привыкли». І тому так мало хат з коминами видно у лемків з такою ж стійкістю вони тримаються і своїх звичаїв.

Рілля приносить лемкові невеликий хосен. Вона родить тільки овес, а якщо добре оброблена, то й інше збіжжя - ячмінь,

жито, пшеницю, горох, але в невеликій кількості, бо селяни не в силі достатньо удобрити своє поле. Тому основний харч дає лемкові овес, картопля і капуста, які він переважно і вирощує. Навіть у лемків увійшло в поговорку, що «лемко хтоди лем веселий, коли бандурки йому зародят». Ячмінь сіє на крупу і панцаки (в ступі товчені), пшеницю на стиранку на свята, жито для домішки до вівсяної муки на хліб.

Хліб лемко споживає вівсяний, наполовину з житньою мукою, часом додає картоплю, але найчастіше чисто вівсяний. Подолянин, побачивши лемківський вівсяний хліб, не міг би зрозуміти як такий хліб можна їсти. Але так погано не є. Вівсяний хліб не тільки здоровий, але, поки свіжий, то й дуже смачний. Лемко (як і всякий верховинець) до цього так привик, що годі йому відвикнути. Мені повідали лемки - фірмани з одного села Сяніцького округу, що, будучи в дорозі три тижні (їздили до Тернополя по зерно), вони навіть скучили за вівсяником. І коли за Перемишлем зустріли своїх краянів, що їхали до Тернополя, то першим питанням у них було: «А ци не мате вівсяного хліба?» На щастя мали. І віддали ті фірмани цілу велику буханку житнього хліба за половину вівсяного. Цей випадок правдивий.

Дехто хвалить кукурудзу і кукурудзяний хліб. Лемко ж свого вівса не віддасть за кукурудзу, він тільки в голодний час її купує і то на крупу, а ніколи на хліб. Відносно кукурудзи, яку лемки називають «тендериця», то в них є своя приказка:

Тендериця няй би ся родила,
Лем до нас би не ходила.

Купувати і їсти кукурудзу означає у лемків терпіти голод. У лемків добре родяться бандурки (картопля) і капуста. Мають доволі також льону і конопель.

Так живучи, лемко здоровий, міцний, звинний і веселий. Подоляни признають спритність горян, хоча, „пишаючись своїми врожайними нивами, і насміхаються з них. Наведу лиш один віршик, зрештою відомий:

Ей головонько, - умер лемко²², лемкові гзвонили,
Як ся лемко з лавы схопив, легве го ішли...

Якщо у мертвого признають стільки спритності і багаторості, то наскільки більше треба їх сподіватися у живих.

Те чого не годяє лемкові земля, старається він взяти від тваринництва і торгівлі волами та вівцями. Найкраще заробляють лемки на вівцях. Звичайно весною ідуть до бойків і гуцулів в Самбірський, Стрийський, часом навіть в Коломийський округи, купують овець з ягнятами, приганяють додому, протягом літа пасуть, а восени продають. Мають добрий прибуток, бо їм залишається сир (бринза), вовна на одяг і з грошевим заробітком продають овець на ярмарках в Рогах, Осеку. А є і такі, що восени женуть овець аж до Кракова і там вигідно продають. На волах заробіток є децю менший, бо для них лемки не мають достатньо необхідних пасовищ. Волів вони також самі не вирощують, бо домашні воли у них малі і слабкі, а закупають на Поділлі або в Угорщині. Коней лемки тримають мало.

Іншим джерелом заробітку є фірманка, якою займаються ті господарі, що мають коней. Вони їздять до Тернополя по зерно, до Токая по вино, до Кракова, Пешту, Добрецена, Кремниць, Шевниць за іншими товарами. Не треба підкреслювати, що це має великий вплив на освітній та культурний рівень лемка.

Неврожаї примушують лемків шукати хліба поза рідним краєм. Сім'я висилає одного або двох своїх членів на заробітки до Угорщини. Жінки і чоловіки, дівчата і парубки ідуть з серпами на жнива. По жнивах повертаються додому на свої жнива (в

горах зерно дозріває пізніше - і.к.), лише хлопці залишаються ще на вимолот. Заробіток це не дуже щедрий. Жнуть там звичайно за снопи, - женцю припадає 15-ий, деколи навіть що 20-ий сніп. Врахувавши те, що ще коштує перевезення заробленого додому, заробіток залишається невеликий.

З цими заробітками пов'язане ще й таке зло, як засмічування руської мови словакізмами та занедбування своїх власних господарств. Мало це місце здебільшого в останні важкі роки. На заробітки до Угорщини подавалися цілі родини, залишаючи хату і засіяне, або й незасіяне власне поле напризволяще. На Угорщині, де утворився надлишок заробітчан, приходилося жати за 20-ий сніп. Харчування гіставали, здебільша, погане, вода їм шкодила, внаслідок чого багато хворіло на зимну фебру. Що ж було бідному лемкові робити? Чекати допомоги від товаришів не міг, бо вони самі нічого не мали.

Залишалося тільки повертатися додому. Але як було іти хворому і бідному? Напружував останні сили, але і ті часто вичерпувалися й нещасний вмирав на дорозі. Багато добиралися все-таки до рідного села, але, ослаблені, не знаходячи і тут потрібної допомоги, хворіли і вмирали.

Якщо залишалися малі діти то вони розходилися поміж людей, а те, що було в хаті і в полі, - пропадало. Деяким вдавалося все-таки щасливо перенести на жнивах і спеку, і поганий харч, і шкідливу воду і вони поверталися додому здорові і з заробітком. Але той заробіток не покривав втрат, які на той час понесло їх власне господарство. Хата обсипалася, луки залишилися нескошені, а траву - так важливу в горах на сіно - випасла худоба, капуста необроблена, словом, все запустіле, знищилось. Цих втрат господар вже не міг відробити і, доведений до крайньої нужди, продавав останню худобу, потім стайню, далі стодоли, а нарешті і хату, а сам ішов між людей шукати долі. Ось тут і є причина того, що за останній час села в горах стали менші і зменшилося їх населення.

Ще одним засобом заробітку у лемків є виріб лопат, вил, биячок, гонтів і т.п. Не можна також промовчати й того, що лемки до тяжкої роботи не звикли. При жаттю серпами лемків набагато випереджали подоляни (треба знати, що мужчина-лемко не бере серпа у руки), але при кошенні трави або вівса на грабки лемки є спритніші.

VI

Лемки, як і весь руський народ, дуже співучі. Яку б роботу жінка не виконувала, чи то жне чи заграбує, чи доїть корову, чи меле на жорнах, - завжди її роботу супроводжує пісня. А дівчина співає при кожному занятті, в любий час. Вона мовчить лише тоді, коли якість обставини - присутність чужих людей, внутрішні переживання тощо - не дозволяють співати. Дивним є як вони можуть співати цілий день, жнучи схиленими до землі. Співають всі одним голосом, одна другій не вторує.

Спів женців особливо привабливий, коли вони працюють увечері при місяці. Тихий вечір, погоже небо, гарне світло місяця, свіже повітря вже самі по собі мають щось прекрасне, таємниче, що хвилює душу і наповнює її якимсь святим захопленням. Набагато благодатнішим і зворушливим є діяння природи на людину, якщо вона, спілкуючись з природою, слухає сумну, тужливу мелодію, хоч слів до неї і не розбирає. Мені здається, що як би якась людина, яка ще не зовсім зіпсована, ще вразлива на добро, ще з останньою іскоркою благородства в душі, мала в той час які-небудь погані наміри, то почувши ці мелодії, мусила б відкинути все зло зі свого серця, відчутти милосердя Сотворителя.

Ніколи пісня горянок не промовляє так переконливо до людини, як увечер, коли навколишня природа окутується в

таємничу темноту. Хто цього не зазнав, нехай виїде при світлі місяця на тихі луки і тут в самоті прислухається до співу лемківських дівчат, що сходять з молоком від кошар, нехай прислухається до фуярок і сопілок югасів²³. Поділля такого дива не знає. Звичайно буває ще й таке, що одна дівчина почне співати, її пісню відразу підхоплює друга, далі третя і так по всіх навколишніх горах і пагорбах лине ця пісня.

Парубки співають мало, під час роботи їм ніколи, хіба що пасучи худобу поперемінно співають та грають на сопілках і фуярках, а також на забавах. Дівчата і жінки на танцях не співають. Мелодії фуярок і сопілок завжди сумні й тужливі.

Лемківські пісні можна поділити на побутові, які співаються під час праці, відпочинку і на забавах, на весіллі та на коліскові. Перші, як за походженням, та і за змістом, є словацькі. Їх найчастіше виконують на мішаній словацько-руській мові і в них оспівуються події ближчі словакам, ніж русинам. Для прикладу наведу одну, яку лемки часто співають:

З білого явора вода тече (2 рази)
Што мі моя мила рече,
Ей та най мі рече, не боюся,
Вербуют гусаре, звербуюся.

Кожному видно, що ця пісня хоч за формою руська, насправді руською не є. Є в цій групі і чисто руські пісні, але їх менше, їхній зміст такий, що може стосуватися кожного народу, напр:

Кусалам орішок, не было ядра,
Малам миленького, пішов віно до дябла.

У піснях, що за формою і змістом не є руські, мова засмічена словакізмами, поняття, про які співається, взяті від

словаків, так само і найчастіше вживані в них імена - Марця, Ганця, Яничко - запозичені у прикордонних словаків або угорських русинів. Зміст пісень різний. Вони оспівують то тугу за милим чи милою, то знову радість і любов.

Більшість складена так, що в першій частині образ взятий з природи, а в другій виражене почуття. Відносно мелодій, на які вони співаються, то мені здається, що їх є не більше трьох, що не дуже від себе різняться. Не знаю, чи мелодії також взяті від словаків, але мабуть, так, бо пісні вивчаються разом з мелодією, якої вимагає ганий танець.

Люди вивчають ці пісні на заробітках в Угорщині, а повернувшись додому, передають їх іншим. Новизна людям подобається і її підхоплюють, співають, а рівночасно замінюють словацькі слова і закінчення на руські так, що пісня, яка була спочатку словацькою, згодом стає словацько-руською, а нарешті, за зовнішніми ознаками, руською.

Другий вид лемківських пісень - це весільні пісні. Вони завжди чисто руські, бо словацька стихія не мала на них впливу. В них зберігся і дух чисто руський, і мова чистіша. Вони мають в собі відбиття древності і засвідчують старинну славу народу і його багатство. Для прикладу наведу деякі. Ось пісня, яку співають, коли в'ють вінок:

Встала Марися рано,
Ще раньше як свитало,
Почалася журити,
Же ніт з чого вінця вити.
Прийшов к ней Василько єй:
Не жури ся, Марисенько,
Мам я таляр битый,

Куплю вінок витый,
Ой мам я і червеньий,

Куплю вінок зелений,
Такий він буде красный,
Як місяченко ясний,
Такы на нім листочки
Як на небі звіздочки.

А в другій співають:

Складайте молодому
По червоному золотому.

А коли вибираються з молодою до дому молодого, то співають:

Зберай ся Марисю з нами,
Бер шубонькы з лисами²⁴
Горсетик вибиваний,
Кабатик з галенами,
А запасочка шлянська,
А шитка выправа паньска.
Ты, мамонько, не фыкай,
Лем лагоньку напыхай
А ты, тату, не плачи,
Лем выводжай рогачы (бики-І.К.)
І коровичкы крайны,
Што вызерают зо стайні.

В цих і багатьох інших весільних піснях проявляється багата доля народу. Розуміється пісні можуть багатство перебільшувати, але мало правдоподібно, щоб вони оспівували що-небудь, чого в народі ніколи не було. В нинішні часи народ вже бідний, - про червінці і не чує, про биті таляри мало, горсетик вибиваний і кабатик (спідниця) з срібними гальонами, - дуже

рідко зустрічаються. Пісні ці засвідчують також своє давнє походження, своєю чистою мовою і багатьма словами, які сьогодні в народі дуже рідко зустрічаються. Так, лише з наведених тут пісень слова журити ся, таляр битий, червений, шубонька зовсім вийшли з ужитку, а замість них нині кажуть: турбувати ся, рубель або таляр (без «битий»), дукат, мента. Та і слово «лис» сьогодні не вживають, а кажуть «лишка» і замість «шуба з лисами» сказали б «мента з лишками». Та й наказовий спосіб у лемків не звучить як «журися», «плачи», а завжди «жур ся», «плач». Те саме стосується й інших весільних пісень, з яких для прикладу наведу ще деякі:

Грайте, гуселкы, різко,
Кланяй ся, Василю, низко.

Коли молоду пов'язують хусткою, то співають:

Шовковы ниченички,
А яворове бердо.
Дай же нам, Боженьку,
Пов'язати Марисю твердо.

З цієї короткої пісеньки сьогодні вже не вживають три слова: шовковий, ниченички, бердо. Замість шовковий, тепер кажуть «ядвабний», ниченички і бердо означають предмети, необхідні при тканні полотна.

На весіллі пісні співають свашки. Кожна весільна дія починається, супроводжується і закінчується піснями, тому вони тісно пов'язані з весільними, звичаями. Крім того вони мають дуже значущий і високий зміст - вказують на велике значення шлюбу, висловлюють тугу за дівуванням і дівочою косою, як наприклад:

Подумай, Марисю, собі,
Ци не жаль буде тобі
От паняночок отстати,
Медже невісты пристати
Подумай, Марисю, собі,
Ци не жаль буде тобі
Той жовтой косоньки

І дівоцкой подобонькы.
Юж єм собі подумала,
Же не буду жалувала
Де ся косонька діла?
Ци в поле полетіла,
Ци на дубоньку сіла
Ци ся в хомевку²⁵ звילה?

Висловлюється також любов матері до дочки і дочки до матері, жаль і туга при розставанні, напр. (співають свашки):

Повыбивай матко клинці,
Де вішала Марися вінці,
Няй ті не заваджают,
Няй ті жалю не додают
А мати з домашніми співають:

Верний ся, Марисю, верний!

і знову:

Наша Марися біла
Де єс нам залетіла?
Медже _____²⁶ гуси
Там привыкати мусиш.

Молода ховається і просить батька, щоби не впускав зятя до себе:

Ей татоньку - душенько,
Заперай воротонька,
Не допускай зятенька.

І багато інших подібних пісень. Але перш за все у весільних піснях звучить прохання благословенства від Бога і від батьків:

Благослови же мамонько (татоньку)
Своє любе дитятонько
А мамонька (татонько) мовит:
Няй тя Бог благословит.
Де ж ти підеш, Марисенько,
Під Божий вінок стати
Благословенство взяти?

Було б бажаним і вартим заходу зібрати всі весільні лемківські пісні і порівняти з піснями та обрядами інших русинів. Можливо, що з такого порівняння ми взнали б що-небудь корисне, можливо, що, як в мові, так і піснях є якийсь поступовий перехід від заходу на схід. Весільні пісні лемків не запозичені ні від поляків, ні від словаків і навіть від угорських русинів, бо весільні обряди у всіх тих народів різні.

Ще інший вид пісень - це коліскові, яких співають дітям у колісці. Вони також в більшості руські. Мелодія сумна, повільна. Оспівується в них дитяча невинність, материнська любов до дітей, їх майбутнє. Є ще пісні, що співаються у великий піст на вечорницях. Їх змістом є посмертне життя, марність земних благ, розставання душі з тілом, страшний суд. Таких пісень є небагато, вони сумні і за змістом і за мелодією.

VII

Зайдімо до хати селянина-лемка і гляньмо на його сімейний побут. Його хата, хоч низька, але чиста. Чистота така, яка лише можлива у сільського господаря. Біля курної печі знайдемо газдиню, яка порається біля неї, щоб свого чоловіка, дітей і челядь, що повернуться з поля, нагодувати свіжою їжею. Якщо в сім'ї є доросла донька, то вона деколи виручає матір. Влітку більшість хат позамикана, бо всі ідуть на цілий день в поле і тільки в полудень приходять одна газдиня подоїти корову, а нагвечір також іде першою додому, щоб приготувати вечерю. Є звичай до роботи в поле одягатися чисто, і хлопці та дівчата завжди його дотримуються. Взимку газдиня з доньками і меншими дітьми в хаті прядуть, співають, переказують легенди, газда ж з синами молотять і тільки ввечері приєднуються до жіноцтва.

У сімейному колі лемка панують щастя і любов. Газда - батько родини - керує усіма з любов'ю і в мирі, і він справді щасливий, бо має вірну, щирю і добру дружину, слухняних дітей. А діти теж ростуть щасливими, бо в них добрі батько й мати. Правда, і тут, як і всюди, трапляються погані чоловіки, що не шанують жінок і погано з ними поводяться, бувають неслухняні, недобрі діти. Але це буває тільки як виняток з загального правила. В більшості ж батьки виховують дітей в правді, навчають їх добра, наставляють на чесне, скромне життя. Таке засіяне здорове зерно приносить і добрі плоди. Дівчина з дитинства вихована в скромності буде колісь вірною дружиною. Зате великий сором дівіці та її рідні, якщо вона зганьбиться, та загальному осудові підданий той, хто її звів.

Чим більше підрастають діти, тим більша це радість для батьків і рідні. Вони стають підпорою в газдівстві, допомагають в полі, пасуть худобу та виручають в інших справах, а на випадок

хвороби - переймають газдівку. Господар, який має дорослого сина, може і влітку піти на ярмарок, але, якщо час дозволяє, то бере з собою і сина та навчає його торгувати. Газдиню теж виручає в домашній роботі доросла дочка і мати має вже кого залишити вдома. Йдучи на ярмарок, по можливості бере з собою і доньку, щоб привчалася сама лагодити там необхідні справунки. Дасть Бог радість, - вона їм миліша, бо є з ким радуватися, наділить Бог смутком, - то легше перенесеться, бо є з ким поділитися, є кому потішити.

Прийдуть Різдва святі - приємно сісти у сімейному колі, при восковій свічці, довкола стола, застеленого сіном і накритою плахтою, ніж одному або тільки удвох.

Нагійде Великдень - господиня поратиметься коло паски, покличе дочку, щоб навчити її: «Ось бачиш, коли ще жили мої батьки, ми пекли ось такі великі паски, потім, як я видалася, то нам удвох не треба було такої великої, а тепер я знову печу таку паску, як була за моєї матері. Так, доню, будеш пекти паски і ти».

На Великдень газда з газдинею і дітьми ідуть до церкви. Паску газда бере на плечі, кіш на руку. Дружина і діти помагають нести. Паску кладуть поряд з іншими біля церкви, хтось один залишається біля неї, а решта йде всередину послухати літургію, після чого виходять і чекають на освячення. Після освячення повертаються додому, сідають за стіл, батько крає паску й інше свячене, всі вітають один одного і тут вже радості немає кінця.

Ніде так не переплітається радість і туга, як на весіллі. Це прекрасний момент в житті двох молодих людей. Всюди веселість і радість, розважальні танці, пісні, а ось уже і сумне прощання з добрим батьком, ніжною матір'ю та з дітьми.

Багато дівчат хоче якнайшвидше вийти заміж, але прийшов час вінчання і стає якось сумно, якось страшно, серце полюбило, але з батьком і матір'ю годі розстатися. Ми вже бачили як у весільних піснях переплетені радість і смуток. Те

саме і у весільних обрядах. Вони живо передають почування серцець ще не зіпсованих модою.

Дочці жаль розстатися з матір'ю, матері важко відпустити доньку з дому. Але вже були спросини, вже батько й мати пристали на слово, дівчина дала згоду, приходять руковини. В домовлений час за темної ночі приїжджають на конях очікувані свати. Батько їх вітає, а дівчина сховалася до комори. Свати показали свого «пропускного листа» засіли за стіл, виставили горілку. Але їм не до їди і пиття, бо немає чада, за яким вони прийшли. Старший сват просить батька, щоби показав чадо. Але довго ще треба просити, заки чадо вийде і сором'язливо сяде за стіл.²⁷

Настало вже й само весілля. Дівчина вже й вінок на голову наклала, кланяється батькам і просить благословити. Раптом зі двору чути свашок, - іде молодий. Дівчина ховається, а двері запирають і свашки довго мусять просити:

Пусте же нас, пусте,
Або нам отворте
Тоты воротенька,
Што за ними Марисенька.

Уже батько погоджується відчинити, але дівчина ще просить:

Ей, татоньку - душенько,
Заперай воротенька... і т.д.

Незбаром молоді повертаються з церкви. І хоч уже повинчані, молода надалі ховається у матері і лише після настирливого прохання виходить. Зворушливі є обряди при розставанні молодої з батьками і всією родиною. Перед закінченням весілля з дому молодого посилають дружбу і інших

весільних (звані приданими) за батьками і родиною молодої. Коли вони приходять, молода вибігає назустріч матері і сідає коло неї за столом, сумно опустивши голову.

Було б бажаним записати всі весільні пісні і звичаї та зробити повний опис лемківського весілля, як це зробив Г.Лозинський. Це дало б правдиву картину сімейного життя лемків. Я не маю змоги описати тут цілий весільний обряд, навіть і важливі його частини, бо ми відійшли б від наміченої мети - дати читачам лише загальний огляд життя лемків.

Та одну обставину я не повинен залишити поза увагою: у всіх русинів як в Галичині, так і на Україні, весілля не обходиться без рушників, на які молода сама мусить напярсти. І у лемків також є цей звичай. А саме, коли молодого вже впустили в хату молодої і вона вже до нього вийшла, то свашки співають:

Лісами мы ишли,
Росичка на нас впала
Сукничкы змачала,
Треба дати ручничкы
Отерати сукничкы.

А домашні відспівують:

Ей-бо наша Марися
Завчасу лігала,
Пізненько вставала,
На ручничкы не напярла.

Свашки відповідають:

Ей-бо наша Марися
Пізненько лігала
Раненько вставала
На рушничкы нам напярла.

Тоді молода дає всім рушники. Молоді клякають на рушник і складають присягу в церкві. Опісля рушник забирає свашка і легко через плече вдаряє ним дружку, «жеби борзо і она так присягала».

Весілля у лемків повинно, як то і в пісні співається, «в суботу вечер ся зачинати, а до середи стояти». Цього дотримуються, але не завжди. Не завжди воно починається в суботу і не до середи продовжується. У багатих часом цілий тиждень, або й довше веселяться.

VIII

Ще декілька слів про деякі народні звичаї. Загальних, т.зв. народних ігор, до яких, напр., можна віднести галатівку, у лемків немає. Галатівку і герегу я називаю народними тому, що у них бере участь вся сільська молодь, співаючи при цьому народну історичну пісню «Їде, їде Зельман». Ці ігри і згадана пісня лемкам не відомі. Ці ігри відбуваються у русинів на низинах звичайно на Великдень.

Лемки ж перший день Великодніх свят обходять зовсім тихо і спокійно, навіть без гостей, а тільки в сімейному колі. Уже мусила б то бути крайня необхідність, щоб в цей день від лемка отримати допомогу. Він каже: «В цей день всі відпочивають і я також хочу мати спокій». На другий і на третій день свят в селі вже веселіше: огні до других ходять в гості, дарують собі писанки, співають, обливаються водою, часом навіть силою зотягують парубки дівчину в річку і купають. Але і в ці свята ігор немає.

Весело лемки святкують також храмові свята, що властиве і всім русинам. Перед тим святом, звичайно, їде «просатар» до рідні і знайомих з інших сіл та запрошує на

празник. У день празника до церкви приходять запрошені і непрошені гості, слухають літургію, після чого рідні і знайомі забирають їх до себе на гостину, а ті, кого не забрали родичі або нанашка²⁸ чи знайомі - повертаються додому.

Якщо в селі празник, то чути про нього далеко. В цілому селі спів. Лемкам, як, мабуть, і всім русинам, властиве те, що випивши дещо, вони не б'ються і не сваряться, а співають на все горло. Празник без горілки не обходиться. У лемків збереглася гостинність, притаманна русинам з давніх часів. Господар не відпустить своїх гостей, задержить їх ще на попразниче, часто залишаються і на третій день. Випивши ще по чарці за здоров'я господаря, всієї родини і гостей, співаючи повертаються додому. Треба вігмітити, що звичайно так довго святкують тільки господарі та їх жінки, а хлопці і дівчата, якщо ідуть в гості, то повертаються того ж самого дня, або, найпізніше, наступного дня вранці, крім випадків, коли дочка є з батьком і матір'ю, - тоді вона повинна з ними й вернутися. Старі жінки ходять на празники, накинувши на голову червону хустку.

В празники, як і в інші великі свята, в селі буває музика (танцювальна забава - І.К.). В танцях беруть участь місцеві парубки і дівчата, старші приходять подивитися, як бавляться їхні діти. Музика складається з одного або двох гудаків (музикантів) на гушлях (скрипках) і одного на басах. Є в селах і свої музиканти, але найчастіше грають цигани. Лемки танцюють різні танці - козака, коломийку, польку, штейнира, мадяра, але народним танцем є т.зв. «обертан». Він зовсім простий і легкий. Іде пара за парою, стають біля музик, парубок заспіває якусь пісню і тоді пари обертаються на місці в один і другий бік. Музика у лемків буває далеко рідше, ніж на низинах і завжди з дозволу священника. У деяких селах музика буває один раз на рік або й рідше, а у великих селах, де люде багатший, і три-чотири рази до року.

Весело обходять також хрестини. Особлива це радість у лемка, коли у нього народиться перша дитина, а ще більша, коли це хлопець. І навпаки, - кара це божа, коли дітей зовсім нема. Багатші, щоб підкреслити свою радість, деколи кличуть на хрестини і музикантів, але це рідко, бо звичайно хрестини відбуваються тільки за участю кумів і родини. На хрестинах при столі куми кладуть дещо для дитини. Дяк, як найстарший в хаті і до того письменний, кладе на тарілку кусок хліба і каже: «Чесні, дав Бог нашому пану господарю дитя, ми його охрестили як наш закон каже, але воно голе і убоге прийшло на цей світ, то, будь-ласка, скиньте дещо для нього, хто що може, по дукату або два». Тарілка ця передається довкола по кумах і всі кладуть гроші. Потім дяк бере тарілку, прикликає господаря і висипає йому до капелюха хліб і гроші, промовляючи до нього, за що господар дякує. Потім куми п'ють по одній чарці горілки за здоров'я матері, кажучи «Кумо, Боже дай здоров'я» і у випорожнену чарку або й на стіл знов кладуть гроші. «Положкия» т.є. породілля повинна б випити з кожним кумом і кумою, але вона п'є тільки одну або найбільше дві чарки, а дальше виручають її родички або баба повитуха. Велике нещастя, кара Божа для лемка, як на світ приходять нежива дитина, - тоді плач і нарікання в цілій родині.

Бачили ми лемка в щасті, придивлялися до його веселих звичаїв, в яких він відкривав свою душу, і ми також радувалися разом з ним. Треба нам ще увійти в хату лемка, коли в ній нещастя, біда, жаль і туга заглянути в його душу в час горя і смутку, взнати, ще і як почувасться він, коли втратить те, що було найдорожче для нього, бо хоч багато радості зазнає людина в житті, але також багато й жалості, смутку і біди. Радість проходить швидко, а за нею зникають і викликані нею враження, а сумні переживання запам'ятовуються значно сильніше. Часом туга зміщується з радостю і в жалі та нещасті проблісне промінь надії на краще майбутнє. Та є смуток і лихо без крихти радості,

без крихти надії, - це та нещасна година, коли назавжди прощається чоловік з дружиною, батько з дитиною, діти з батьком або ніжною матір'ю, брат з братом або сестрою. Боже, не дай нам тієї години дожити, кажуть люди, але хіба може бути інакше? З радістю зустріли нас на цьому світі, з плачем і смутком віддають нам посліднє цілованіє. Тому не дивно, що кожний народ, навіть той напівдикий, що стоїть на найнижчому рівні культури, має відповідні до свого розвитку обряди, якими виражає свою печаль, хоронячи друга або родича. Йому стає легше, коли тягар серця виявить назовні.

І лемки мають свої звичаї, ховаючи померлих. Вразливим є розставання дружини з чоловіком, дітей з батьками або батьків з дітьми. Жінки, знявши з шиї коралі і накинувши на голову плахту, ідуть за труною, голосно оплакуючи померлого. Це дуже трагічне видовище. Чоловіки не голосять, а глибоку печаль тамують в серці і тихо плачуть.

Як вже було сказано, лемки прагнуть якнайголосніше віддати останню шану своїм рідним. Якщо тільки дозволяють матеріальні обставини, вігразу після похорону або на протязі трьох днів або тижня після похорону роблять поминки, потім винос, а через рік знов річні поминки, які вони називають «обідом». Після літургії і парастасу всі присутні ідуть до хати померлого на обід, в якому, за загальноруським звичаєм, приймає участь і священник. До обіду першими сідають чоловіки. Коли вони скінчили, сідають жінки, а після них - родина. Перед обідом і після нього - молитва за померлого. На столі світяться встромлені в хліб, воскові свічки. Нарисований на столі свічкою хрест (шляхом накапування краплин воску - І.К.) довго ще нагадуватиме поминки, що відбулися. За малими дітьми поминок не роблять. Менш заможні, які не можуть вігразу по похороні зробити поминки - обід роблять тільки «погребини»,

тобто скликають людей, що були на похороні, за їх послугу Померлому, на малу гостину.

Згадували ми вже про вечорниці знані руському народові всюди, а саме, що там звикло діятися. На вечорниці сходяться в одну хату дівчата з куделями та парубки, деколи й заміжні жінки з поближчих хат. З цілого села в одну хату зійтися не можуть, бо, як читачам може відомо, в горах села тягнуться на чверть, півмилі, а то й на цілу милю. Зібравшись, розмовляють, співають, розповідають казки («приповідки») про трьох братів, двох розумних і одного дурного, про розбійників, про дівчину добру, але бігну та другу злу, але багату. То знову про Івана та жуда, як перший другого завжди обхитрив, і подібні інші, відомі всім русинам. Старі люди оповідають молоді про давні часи, як то колись було, який в селі був мудрий дяк, хто де господарював, яка кому сталася пригода, як то раз лісами зайшов ведмідь і вбив вола, як то бувало ще за їх батьків і що оповідали ще батьки тих батьків, яке диво бачив ще їх дідо - дуже старий чоловік, який колись був славним югасом, що зразу зловив двох вовків і навіть пороздирав їм пащі, як колись пастухи бавились в короля і саме тоді, коли одного засудили на шибеницю і закинули йому шнур на шию, на худобу напали вовки і пастухи пішли їх відганяти, а той під шибеницею задушився, бо то не були вовки, а сам чорт у вовчому вигляді. І старий вігразу додає мораль: «так не треба ніколи жартувати». Оповідають також про татар, про їх набіги, як вони грабували, розбивали, брали з собою людей, як люди ховалися в лісах, як одного разу в ліс від татар повтікали з села всі люди, сховалися в глибокому потоці, а то було перед самими Великодніми святами. Треба було святити паску і пан отець дуже старенький, освятив воду в джерелі і тією водою освятив усім паски, а з того часу та криниця понині називається «Свята Вода»²⁹. Переповідають також інші історичні

події, напр., такі, що відносяться до часів конфедерації, пам'ятниками якої є багато копців і фос³⁰. Вігпускники та вояки, що відслужили службу, знов розповідають, що бачили в чужих краях, про інші народи, їх мову, великі міста тощо. Словом вечорниці - це є сходи, на яких молодь багато дечого вчить. Це сімейні розмови, в яких беруть участь і старі і молоді. Такі сходи не є шкідливими, бо не сходяться дівчата і парубки з цілого села, а лише з 10-20 хат та й не завжди в одній і тій же хаті. Пияцтва на вечорницях немає. І якщо десь такі сходи відбуваються зі злим наміром, то таке явище чуже і є винятком із загального правила.

IX

Ми були з лемком в його сім'ї і придивилися до його сімейного життя. Гляньмо на нього ще раз і придивімося до його публічного життя, відношення до громади та його діяльності в ній.

До громади сходяться тільки газди і радяться про загальні справи, що стосуються всієї громади. Там радяться про те, як улагодити ту або іншу справу, як виконати якусь громадську повинність, як громаді принести ту або іншу користь, як і коли платити податок, як розділити між газдами складку на загальногромадські потреби та ін. В таких радах повинен брати участь кожний господар і тому всіх скликають десятники.

Іншою формою участі в громадських справах є т.зв. громадський суд, який скликається, коли хтось вносить скаргу. У цьому випадку не кожний зобов'язаний «іти до громади», але кожний має туди вільний вступ. А вїт, підвїт, присяжні - як сугди, поліцейський - як екекутор, зобов'язані тут бути.

Громадський суд - це перша інстанція, до якої вдається селянин і щойно потім він звертається до повітового суду, якщо цього вимагає серйозність його скарги, або він рішення громади вважає несправедливим. Проте, це трапляється рідко, бо громадські сугди і вся громада традиційно так стараються справи вирішувати, щоб обидві сторони були задоволені. Успіхів свого суду добиваються умовляннями і добровільним примиренням сторін. Особливо старі люди мають великий вплив на супротивників. Вони вміють навести багато прикладів, що така сама справа вже колись в нашому селі мала місце, а знов така сама була в іншому селі і так її улагодили. «Тому ось волієте і ви помиритися, - кажуть до тих, що оскаржили, - ніж волочитися по судах». Є по селах люди визначні, всіма шановані, мудрі, які, хоч і не мають посади при громаді, але повинні бути про розгляді всякої справи, бо мають великий вплив на суспільні діла.

Громадські збори починає вїт звертанням «панове громадо» і з'ясовує справу для загального розгляду за її змістом, причинами і наслідками. Члени громади обмірковують справу, радять між собою і висказують свої думки всій громаді. Знатніші люди встають і промовляють до всієї громади, особливо це має місце, коли із собою спорять дві громади.

І справді можна захоплюватися як мовою, так і розумом тих людей, хоча вони майже без освіти, і широтою, з якою вони розглядають справи.

На жаль, громадські ради завжди відбуваються в корчмі і не тільки громадські урядники розглядають справи при горілці, але й інші присутні обійтися без неї не можуть. Якщо двое правується між собою, то громадські урядники, крім інших кар, присуджують винному ще й заплатити, за всю випиту горілку, що він і зобов'язаний виконати (це називається «напити на кого»).

Розправа часом триває і цілу ніч. Лемки дуже покладаються на суд громади - vox populi - vox Dei.

X

Важливе місце для пізнання народного життя має одяг, бо в ньому подібно як в обрядах і піснях, проявляється і дух народу. Хто, побачивши китаїця в його широкому різнокольоровому одязі - не зробить висновок про його бездіяльне буття під лагідним небом і його безтурботність до всього, що поза ним діється? Хто бачив турка в його широких штанах, широких шатах і турбані, що сидить на дивані і курить люльку на довгому цибусі, не подумає, що його життя піддане насолоді і розкоші? Хто, зустрівши мадяра в його багатому, пишному одязі, не помітить його самозадоволення і гордості за своє? Характер народу так обумовлює сприйняття ним даного одягу, що потім не важко по одязі пізнати дух народу. Лемки, як горяни, повинні відрізнятися від подоляків своїм коротким і легким одягом. Але вони відрізняються ним і від інших верховинців. Мається у них один вид одягу - «чуга», - якого ніде більше у русинів немає. Вона зроблена на зразок плаща з довгою пелериною через плечі вниз, на якій внизу прикріплені «тороки», за які інші русини називають лемків «свічкарями».

У першому розділі ми поділили лемків на чотири групи. Тут нам це пригодиться. Одяг лемків, за винятком санчівських, майже всюди однаковий, але коли придивитися докладніше, то не можна не помітити в ньому різницю. Санчівські лемки і лемки з пограничної частини Ясельського округу чуги не мають. Там носять тільки довгі до колін гуні з білого сукна. Вони не мають також верхніх літніх штанів, а тільки холошні. Та й форма капелюха у них інша. У лемків Ясельських по ріку Вислоку є вже і чуга, і верхні літні штани, але чуга із сивого сіряка з тороками на пелерині (комірці - І.К.) і на рукавах. У лемків між Вислокою і Балигородом є чуга чорна з тороками тільки на

пелерині, за Балигородом вже на чужі тороків немає, а літні штани носять тільки у свята.

З цього загального перегляду одягу лемків видно, що між Вислокою і Балигородом є їх осередок, звідки в одязі пішли відповідно зміни на захід і на схід. Тому приглянемося до одягу тих центральних лемків, не виключаючи, де потрібно, і інших.

Про чугу вже було сказано. Звідки вона у лемків взялася, - чи перейнята від сусідніх племен, чи, може, від самої древності, вона в них своя, взявши до уваги те, що вже про одяг лемків було сказано і глянувши на одяг прикордонних племен, - важко вирішити. Про чугу треба ще сказати, що її дуже рідко вдягають в рукави, які ціле літо носять зашиті і вони служать за кишені. Штани у лемків надягаються поверх інших (т.зв. гачі - І.К.). Вони вишиті синіми, а часом і червоними суконними рубцями (верхні). Штани викладають на халяви чобіт, між Вислоком і Балигородом носять їх круглий рік так, що і в гаряче літо лемки не іде без них до ніякої роботи, а тим більше між людьми. Їх носять також в Угорщині. Зимою носять білі холошні. Літом штани шують з білого полотна. Багаті газди мають на празники ще штани з синього сукна. Холошні і суконні штани завжди викладають в халяви. При штанах мається довгий кольоровий, оздоблений гудзиками пояс, яким можна опасатися 2-3 рази.

Гулька у лемків коротка, біла або чорна, такого самого крою як і гуцьльська. Притаманні русинам-лемкам також «лейбики» (ріг камізельки) з синього сукна з гудзиками по два або по три ряди з обох сторін на боках і ззаду низом.

На голові лемки носять округлі чорні капелюхи з досить широкими, догори задертими крисами, подібні, але не зовсім, до мадярських. На капелюсі шнурок або широка стяжка з китицями, за якою у парубків встромлена квітка або павині пера. Зимою носять низькі шапки особливого крою, які можна опускати і на вуха. Високі шапки «на завісах», які мають й інші русини, давніше були і в лемків, але зараз вже їх ніде не видно.

Ходаки, які у лемків мають назву «керпці», носять вони так само, як і інші верховинці. Парубки на свята і до танцю носять чоботи - «скірні» з острогами.

Особливістю в одязі лемка є те, що чоловіки носять сорочки з розрізом ззаду на спині. Це дивне і для багатьох смішне, проте дуже відповідає цілому одягові лемка, оскільки в цей спосіб груди не відкриті, а з-під лейбика виглядає як «шмизетка» (підкошульок).

Жінки мають в одязі більше спільного, ніж чоловіки, а різниця якщо така і трапляється, то тільки у пов'язуванні голови хусткою, у фасоні корсеток і у вигляді коралів («пацюрок»). На голові жінки переважно носять білі хустки, під час роботи - здебільшого домашньої - старші жінки також сині хустки з білими або жовтими цятками. В святкові дні старші жінки носять червоні хустки. Пов'язують в той спосіб, що один довгий кінець через плече звисає вниз. Дівчата ніколи не пов'язуються, а завжди ходять з відкритою головою, волосся заплетене в одну косу. Корсети бувають з синього, червоного сукна або з іншого матеріалу ясного кольору. До ріки Вислок вони завжди плуткі, а почавши від Вислока, нічим не різняться від чоловічих лейбиків. Без корсетки жінка влітку до роботи в полі не вийде.

Спідниці («кабати») на щодень носять сині з білими цятками, а у святкові дні - білі в квіти і їх називають «картанами». Багаті жінки деколи носять шовкові зелені спідниці зі срібним гальоном внизу, і ці називаються саме «спідниці».

Жінки взуваються в ходаки, але до церкви необхідні їм угорські чоботи («скірні») чорні або жовті - «сафіани». Шістнадцятилітній дівчині уже соромно босо йти до церкви. Йдучи до церкви, жінки несуть чоботи в руці, перед церквою взуваються, після відправи знову роззуваються і босо повертаються додому.

Зверху жінки і дівчата накидають на себе «пілку» - довгу, але вузьку плахту, складену вдвоє, зовсім так, як вищі стани

носять шаль. Без пілки не годиться йти у гостину, до церкви або на друге село. Довгі і широкі плахти жінки носять тільки від холоду під час роботи або під час мандрівки, коли-то одягають також і сердаки - одяг подібний до гуньки, але сягає тільки до пояса.

Парадною і тільки лемкиням властивою одежею є «мента», про яку ми вже раз згадували. Це не що інше, ніж юбка, підшита лисами і з широким виложеним лисячим коміром, вишита синіми тасьмами. Вона повинна бути з зеленого сукна. Кожна молода повинна йти до шлюбу в менті, і якщо сама її не має, то позичає у другої. Також і дружка не обходиться без менти.

Дівчата і жінки біля коралів, в косі і під шиєю носять стяжки («стужки»). До коралів і в косі носять вузькі, а під шиєю тільки широкі стяжки. Про пацюрки ще треба сказати, що звичайно жінки носять червоні, а над ними білі. Чорні ж означають тугу і смуток.

В одязі помітний є перехід з півдня на північ, від Бескиду далі в Галичину. Лемки, які живуть під самим Бескидом, більше мають спільного в одязі з угорськими русинами, ніж ті, які живуть далі від кордону.

XI

Сусідами лемків є як вже було сказано, словаки, угорські русини і мазури. Цікаво знати, які між ними відносини. Угорські русини як мовою, одягом, вірою, так і у більшості звичаїв, дуже подібні до лемків. Тому немає потреби говорити про їх взаємовідносини. Треба тільки сказати про їх відносини зі словаками і поляками.

Русини-лемки, хоча межують з поляками, хоч завжди з ними спілкуються в містах, на торгах і ярмарках, але різко від

них відрізняються. Лемко неспроможний навчитися говорити по-польськи. Посміятися можна на торгах, коли русин і поляк торгуються: один одному хотів би виявити шану і заговорити на його мові, але це йому не вдається і перекручує слова, калічить, а все-таки далі в нього нічого не виходить. Русинів-лемкові дуже важко навчитися говорити по-польськи. Доказом цього є свідчення багатьох візників, котрі їздять до Кракова і по дорозі та в містах спілкуються з поляками, багато тих, що є слугами в містах³¹, багато жовнірів, що стоять по містах і мають завжди нагоду на щодня чути польську мову, а проте, говорити по-польськи не навчилися. Лемкові важко вимовляти польські звуки і треба довгої вправи, щоб він говорив чисто по-польськи щоб не зрадив себе тоном і вимовою. Тим більше лемко не одягне на себе польської одежі.

У цьому відношенні словаки мають на лемків інший вплив. Ми вже відмітили, як радо лемки вивчають словацькі пісні, приносять їх додому, співають та інших ще навчають. Ці пісні, хоч з часом «русчаться», але не залишаються без впливу на мову людей. Але й не тільки пісні шкідливо впливають на народну говірку, ще більший вплив має сама словацька мова, якої лемки навчаються, працюючи на Угорщині. Зрештою, лемки взагалі вбачають в словацькій мові щось вище, ніж у руській, чи то тому, що нею говорить богатший народ, ніж вони і населення угорського пограниччя, чи і тому, що вона така багата на пісні. Ця мова більш подібна до руської, ніж польська, звуки словацької мови русинів легше вимовляти, ніж польські. Хай це не здається читачам дивним, бо йдеться не про чисту руську мову, а про зіпсуту мову лемків. Цю мову (словацьку) легковажна молодь перехоплює в піснях і розмові, нею говорить і приносить її додому, де щоб показати, що бувалося в світі, не тільки співає словацькі пісні, але й у розмові вставляє словацькі слова. Деякі навіть удають, що забули по-руськи і намагаються говорити тільки по-словацьки, хоча й не дуже це їм вдається.

Так, розповідали мені про дівчину, яка служила в Угорщині зараз у другому селі від межі між самими русинами. Через рік служби, повертаючись додому, зустрілася з жінками зі свого рідного села, які йшли в ліс по гриби і питає: «Гей, чуєце, а казди то пешник до валала?» (Гей, чуєте, а куди то стежка до села). Всі розсміялися, бо добре її знали і знали як негалеко вона перебувала. Свідком ще кращої історії був я сам. З одного підбескидського села пішла на службу в Угорщину, залишивши вдома чоловіка, одна жінка. Перебувала там два або три роки. Почувши, що її чоловік помер, вона прийшла додому по хрестний лист (метрику народження - І.К.), щоб могла в Угорщині знов вийти заміж. Називалася Анастасія (Настка) Стиранка. Вона мала від місцевого сугді перепустку, уже не пам'ятаю, на якій мові написану - угорській чи словацькій, - але в ній стояло ім'я і прізвище «Марія Гомбода» (Maria Gomboda). Коли її звернули увагу, що в перепустці стоїть не її, а зовсім інше імення, то вона відповіла: «Ніт! - моє, але по-мадярски, бо стиранка там ся зве «гомбода», а імені Настя там не знають і мене кликали Марцею». І справді наша стиранка по угорській зветься гомбода, а наша Настка не бачила різниці між стравою і своїм власним іменем. В Угорщині дуже люблять жіночі імена Марія і Ганя, тому кожна, що приходить туди з Галичини, називають одним з тих імен. Часом дівчина, що повернула з Угорщини, хоче похвалитися, що вже була «за Бескидом», а не має для цього нагоди. Тому коли її кличуть по імені - Настю, Фенно чи Парасю - не відзивається навіть за другим чи третім звертанням і, начеб то забулася, каже: «Ей, бо я ся все забувам, бо за Бескидом мене все звали Ганцьов».

Лемко переймає і словацький одяг. Побувши в Угорщині рік або два, чоловік повертається в «губані», широких, тільки одних, штанах, в угорському лейбику і капелюсі. Дівчина повертає з неглибоко декольтованій сорочці з короткими, але

широкими рукавами, так що рука до ліктя відкрита, в короткій спідниці, в чорній хустці на голові, без коралів на шиї.

Часом, перебуваючи на заробітках в Угорщині, лемки навчаються і говорити по-мадярськи і вносять у свою мову багато угорських слів. Вони вважають словацьку мову, як перехідну до найбільш досконалої - угорської.

XII

Мова лемків - це зіпсована руська. Після всього сказаного, не дивно, що вона зіпсувалася і піддалася впливові польської та словацької мов. Цей вплив видно в лексиці і в способі мовлення лемків, а саме у вимові слів. Найдорогоціннішу особливість руської мови - наголос - вона втратила зовсім. Лемко вимовляє однаково всі слова, наголошуючи передостанній склад, як в польській мові. Він каже: «як ся маєте, што робите, то така мала гора, то тверда скала, підла земля, зла кобаса» і т.п.

Мова лемків поступово поправляється, ідучи із заходу на схід. На Санчівщині вона найбільш змінена, там є слова і форми, яких немає ні в інших лемків, ні взагалі у русинів. Для прикладу наведу лише слово «дзєцко» явно запозичене зі словацького. Або м'яка вимова «ц» в таких випадках, в яких у інших русинів вимовляється належно, напр. «оні былі, оні ходілі» та інші, що звучить зовсім як польське «oni byli» або словацьке «oni buli» та ін. Русини Санчівського округу засвоїли від поляків (мазурів) тон мови або спосіб вимови так, що, почувши здалека тільки тон, а не слова, можна подумати, що чуєш мазура, а не русина.

Між Вислокою і Балигородом вплив польської і словацької мови робиться меншим, але руського наголосу ще немає. Від Балигороду далі на схід видно вже і в наголосі, і в

лексичі, і в граматиці наближення до чистої мови³². Ця обставина пояснює прийняте нами положення, що центральний осередок лемків слід шукати саме між Вислокою і Балигородом, є їх два віггалуження, які зв'язують лемків з чистими русинами і сусідніми народами.

У лемків є слова запозичені у поляків, словаків і угорців. Вищі поняття взяті в більшості з польського та словацького, але вони набрали руської форми. Дивно, що на позичені числа «тисяча» взято польське слово «тисяць» (tysiac), так наче б це число переходило вже сферу понять лемка. Від словаків перейняли русини, але тільки ті, що живуть під самим Бескидом, форму присягатися - «верабоже», «на мою душу» і багато інших слів³³. Але передусім заслуговує на увагу запозичення слова «лем» у значенні «лише», від якого походить назва лемків. Угорська мова у двоякий спосіб впливала на лексику русинів-лемків: вона дала лемкам багато угорських слів, а також слів слов'янських і слов'янського походження, які могли прийти до лемків тільки з посередництвом угорців, бо інакше вони мали б інший вигляд. До перших належать, напр., такі слова як «єрдек» (ördög - чорт), «сегень» (szegeny - убогий), «сейка» (szöke - blond) сивий угорський віл та ін. Сюди належать слова, утворені на руський лад з угорського кореня: бизовати - стверджувати щось (bizony - доказ, biz - воістину, направду), філельовати - стояти за якусь справу (felel - відповідати, брати на себе відповідальність), мента - шуба (mente), чуга (csuha) - грубий плащ, біровати (biro - суддя) та ін. До інших (слов'янсько-угорських) слів належать, напр., «серенча» - щастя мисливців на полюванні (szerencse), в старослов'янському сєрашта, ленча (lencse), в старослов'янському лашта та інші.

І граматика не вбереглася від чужого впливу. Проте, мені здається, що це був вплив тільки на форму, тобто на відмінювання слів, а не на їх розміщення. Не знаю, чи моя думка слушна, але я в тому остаточно переконаний, що словацьке і

угорське розміщення слів на мову лемків впливу не мало, а якщо тут і мав місце чий-небудь вплив, то хіба польський. Вплив угорського і словацького мовного стилю дуже помітний в розмові угорських русинів і це є причиною, що нам їхня мова, хоч руська, здається якоюсь негладною і вражає наш слух³⁴. Я ще й в тому переконаний, що угорське наріччя не могло мати впливу і на форму бесіди лемків, бо угорська мова утворює відмінки на зразок семітських мов, зовсім інакше, ніж наші індоєвропейські мови. Вплив сусідніх мов на мову лемків буде видно при розгляді їх бесіди.

Починаємо від фонетики. У лемків є всі ті звуки мови, які властиві взагалі всій руській мові. Лемки, як і всі верховинці, чітко зберігають у вимові різницю між звуками «И, О, Ъ (ять = Ї), Ъ»». Кожна з цих букв у лемків вимовляється по іншому. «Ь» завжди вимовляють глибоко (низько), напр. «быв» «бык». «Ъ» завжди, звучить м'яко як йотоване ї (тїн, їсти) і пом'якшує попередню приголосну, займає середину між глибоким «ь» і високим «ъ» (милий). Знову «о» вимовляється так, що кожний пізнає, що воно походить від «о», напр., сноп (сніп). Тому лемко вимовляє по різному: бити і быти, конь (кінь) а тнь (тїнь), мог (міг) а мох (мъх). Так, що лемкові правопис не справляє труднощів³⁵.

Треба відмітити, що русини-лемки (як і інші верховинці), наперекір загальному правилу руської вимови, після гортанних приголосних вимовляють «ь». Напр., вони кажуть мягкій, дорогій, глухий, гинути, хыляти ся та ін. Не знаю, чьому впливові це приписати можна, бо в польській мові тільки після «ch» вживається «у» (u), а після «к» і «g» - завжди «і». Отже, в цьому випадку є схожість лемківської бесіди зі старослов'янською мовою, в якій після гортанних завжди іде «ь». Вимова інших голосних звуків правильна. Щодо приголосних, то треба вказати, що «р» подеколи зберегло ще свою давню силу, т.зн. затрималось як голосна в словах крстити, трстина,

Трстяна (село в Ясельській окрузі) замість крестити, тростина, Тростяна (Трестяна)³⁶.

Шиплячі «Ц», «С» та плавне «Р» не люблять в кінці слів пом'якшення. Тому лемко каже «воробець», «купец», робив єс», «ходили сте»³⁷. Родовий відмінок однини закінчується на «я» або «а» (отця, отца), а називний множини завжди м'який (отці).

Відносно граматичних форм - відмінювання слів, у мові лемків помітний не лише вплив пограничних мов, але є й свої власні форми. Не потрібно нам досліджувати всі їх види. Зверну увагу моїх шановних читачів тільки на деякі форми, відмінні від форм загальноруських. Так вже при відмінюванні іменників чоловічого роду лемки відступають від правила в третьому відмінку множини, який має закінчення -ом, замість правильного -ам (напр. хлопом, псом, замість -хлопам, псам і т.г.³⁸).

При відмінюванні іменників жіночого роду орудний відмінок однини у вимові лемка ніколи не закінчується на -ою, а завжди на -ов, яке часто переходить на -ом. Отже лемко каже: водов (водом), але ніколи не «водою»³⁹.

Щодо прикметників треба відмітити, що вони: 1) вживаються завжди тільки в повній формі, крім називного відмінка жіночого та середнього роду в однині і всіх трьох родів у множині, напр., добрий, добра (ніколи добрая), добре (ніколи добреє), множина - добры (ніколи добрыі); 2) в найвищому ступені замість закінчення -іншій, -ая, -оє мають -шій, -ша, ше (напр. не краснійшій, а красшій, не білійшій, і більшій). Є, проте, і винятки, напр. кажеється «голоднійшій» (котре при вимові звичайно переходить в «голоднішшій»). І тут треба дошукуватися впливу сусідніх слов'янських мов, напр., польської, в якій мовиться: *bielszy, gładniejszy*.

Про відмінювання дієслів нам не приходиться багато говорити. Воно досить правильне. Відступають від правила тільки дієслова, які перед закінченням неозначеної форми -ти мають голосну «а»⁴⁰, напр., гнівати, грати. Вони тим відходять від правила, що в теперішньому часі між основою слова і

особовим закінченням не приймають зв'язуючу голосну, т.зн. не звучать: співаю, - аєш, ає, як би то повинно бути, а звичайно: співам, - аш, ат, - аме, - ате, - ают. Часом буває і правильна форма. Перша особа тих дієслів часом звучить як «мав» замість маю або мам, але це «в» не так вимовляється як в минулому часі, а воно подібне до звука «лу». У множині перша особа завжди має закінчення -ме: співаме, ходиме та ін.

Цих небагатьох зауважень до лемківської мови, досить. Боюсь і так, щоб вони не були піддані суворій критиці. А щоб читачеві дати краще уявлення про бесіду лемків, долучаю такий народний переказ:

«Бо то, чуєте, єст в нашім лісі кырниця, што ся зове «Свята вода». А знате вы чом она ся так зове? Бо то раз колиси, але юж барз а барз давно, тому юж ани тямкы ніт, - пришли татаре до нашого села. Всяди був великий страх, бо то они люде брали зо собов, села палили, худобу одберали. Вшытки люде зо села повтікали до ліса, а то знате, ліс наш перше, як ищы стары люде і мій дідо памятали, був гет і бівший, і густіший. Там в лісі сідили довго, аж ту їх зашли Великодны сьвата. Што ж ту робити? Але був з людми пан отец, барз старенький, - повідали, же од старости аж ся тряс, а сивенький як голуб. Отец казали паскы попечи, освятили воду в тій студні, і освятили ньов паскы. От втоди вода тота зове ся «Свята вода», - видите, ищы тепер она помагат, кед кого очы болят».

Ось короткий зразок бесіди лемка, а з нього читачі ще не зможуть вловити всі її особливості, - для цього треба почути живу розмову самого лемка.

Про освіченість лемків нічого більше не згадую. Поняття про це читачі можуть собі виробити прочитавши цілу статтю. Про звичаї, вдачу, повір'я та інше можна б ще багато писати, але тепер обмежимося тут зібраним і пропонуємо його читачам в переконанні, що і ця невелика гілка народу руського, що ніколи не цуралася сього кореня, достойна високої поваги.

Примітки:

¹ Відомість про лемків у давнину подав Г.Зубрицький в працях: «Rys do historyi narodu ruskiego w Galicyi». Lwow, 1837, а також «Granice między narodem ruskim i polskim w Galicyi», Lwow, 1849. У другій частині «Вінка» за 1847 р. є також коротке повідомлення про лемків (Прим. автора).

² «Вінок», 1847, ст. 175.

³ Насправді, це села лемківські (Прим. упорядника).

⁴ В Щавниці та Іваньчу русинів уже немає. Але села ці граничать з руською землею і, як пізніше довідаємось, вони колись належали русинам.

⁵ Приводимо місця із Нестерового літопису в сучасному виданню Г.Миклосича.

⁶ Хорвати, горвати - умовна племінна назва, вживана, як правило, дослідниками. Самі ж мешканці Зах. Карпат, за свідченням угорського літописця Аноніма називали себе «русамі», «русинами» (Примітка упорядника).

⁷ Бажаючим довідатись про розміщення руських племен радимо ознайомитися з картою в історії Карамзіна.

⁸ См. Шафарика Starozitnosti slow., стор 663.

⁹ Тут належить 1) свідчення Костянтина Багряного, що хорвати вийшли з Хорватії в той час, коли він про них писав (949 р.), ще поганський; 2) багатьох імен місцевостей і хорватських рік подібних до галицьких Celina, San, Dukla і ін.

¹⁰ Буква «ять» в старослов'янській мові звучала як «є» або «я», а в живих слов'янських мовах має звучання: у сербів, хорватів і великоросів як «є», а у малоросів і далматинських хорватів як «і».

¹¹ Щоб всі хорвати, старики, жінки з дітьми, відійшли, неможливо припустити. Лише сильніша їх частина відійшла.

¹² Від них перейшла ця назва і на угорських русинів.

¹³ Нестор і всі руські літописці (і візантійські) рахують роки від створення світу. При бажанні визначити рік нашого літочислення (від рождества Христа) потрібно, якщо подія мала місце між 1 січня і кінцем серпня, від року вказаному у літописі відняти 5 508, а якщо подія мала місце між 1 вересня і кінцем грудня віднімається число 5509, тому, що у нас літочислення починалося 1 вересня. Є, однак, історики, які стверджують що на Русі рік починався у березні. В такому разі число 5508 слід віднімати лише у два місяці.

¹⁴ У 1348 р. король Казимир надав війтові Колачицькому село Роги «in terra Rusiae» (у землі руській). Нині це зовсім польське село в Сяніцькому окрузі на річці Любатівці; в 1354 р., той же король надав м. Ряшів «in terra Rusiae» Пакославови Янові посаднику Стожищ; в 1434 р. Король Ягайло надав Яслиська, Королик, Дальову і ін. «in terra Rusiae» Перемиському лат. єпископові.

¹⁵ Географи по р. Вислоку межею між руським і польським народами рахують, а про м. Ряшів, Кросно, і ін. згадують як такі, що «in terra Rusiae».

¹⁶ Див. Г.Зубрицький. *Granice między narodem ruskim a polskim*. Стор. 8.

¹⁷ Доказом того, що панонські місіонери могли заходити в гори Карпати, до певної міри може служити т.зв. панонська легенда, яка говорить, що св. Мефодій, перебуваючи в Нітрі, ходив у надвіслянські околиці і там хрестив одного князя з народом. Перейшовши Карпати св. Мефодій міг відвідати землі сьгоднішніх лемків.

¹⁸ Ім'я «бойки» є дуже давнє і сягає найдавніших часів слов'янської історії. Уже Костянтин Багрянородний - пише під 949 р., що серби (в VII ст.) на Дунай прийшли із країни за

угорськими горами, званої «Бойки». Т.Шафарик вважає те місце батьківщиною бойків, які у давнину могли поширитися на північний захід.

¹⁹ Дехто у слово «лем» вкладає помилкове поняття і навіть не хоче слухати протилежні доводи. Такі люди трактують «лем» непотрібним суфіксом до всякого слова, що його ніби то, додають лемки без будь-якої потреби. Але слово це значить лише, тільки.

²⁰ Серед лемків закарпатської області побутує назва «лемаки», що співзвучна назві галицьких лемків (Прим. упорядника).

²¹ Буковська Горка віддалена від кордону більше трьох миль, Красний Брід - ближче до Бескида, але дорога погана.

²² Замість «лемко» вживають також «бойко».

²³ Югаси - пастухи овець в горах, сильні, рухливі і розсудливі парубки, молоді мужчини.

²⁴ Мається на увазі шуба підшита лисячими шкірами (Прим. упорядника).

²⁵ Хомевка, хімля - дерев'яна обручка, на яку завиває жінка волосся.

²⁶ Назва села, в якому проживав молодий.

²⁷ Звичайно буває і так, що спершу до сватів виводять якогось хлопця, одягненого в дівоче плаття, але свати такого чада не приймають. Хтось зі сватів зірве з його голови хустку. Всі з нього сміються, жартують.

²⁸ Нанашкою звать хресних батька і матір, стосується це також брата, супруги, сестри хресного батька і сина того, хто брата чи сестру держав до хресту.

²⁹ Народна легенда з с.Завадка Сяніцького повіту. Там, насправді, в недоступному місці, у глибині лісу знаходиться криниця звана «Свята-вода». Криницю оцю відвідують хворі.

Можна знайти поруч декілька грейцарів. В цьому ж селі є ще «Мертва студня», «Блажкова студня» і інші.

³⁰ Наприклад, копець в лісі Шахти між селами Воля Яслиська і Мощанець, як говорить переказ, це могила над одним з конфедератів. В селі Лупкові Сяницького повіту збереглися сліди цілого конфедератського табору з валами, правим і лівим крилами та центральним осередком.

³¹ Служать у містах русинки, але дуже рідко. Лише крайня нужда їх до цього зобов'язує. Мати дуже неохоче віддає дочку на службу до міста.

³² Не можна забувати, що на думку найвизначніших мовознавців, руська мова в цілій Галичині втратила багато зі своєї чистоти. Г. Максимович вважає найчистішою і зразковою мову києво-переяславську. Бажано, щоб наші земляки ближче познайомилися з українською мовою.

³³ Є у лемків одно слово, мабуть зі словацького, в тому ж значенні як і у Несторовій літописі. Є це слово «охабити» чи «зохабити» (zochabiti) в значенні «залишити». У Нестора кажуть киявляни до Святослава: «Ти, княже, чужі замелі шукаєш, свої охабив...». Інакше пояснювати це слово не можна. В старослов'янській мові знаходиться слово, «хабити» в значенні «згубити».

³⁴ Угорські русини, крім цього, часто неправильно вживають граматичний рід слів. Крім того, вони звикли за аналогією до німецького неозначеного артикля «ein» і угорського «az», додавати до імен слово «один».

³⁵ Часто можна читати, або чути, що інші русини не знають різниці між «И» і «Ы». Я цієї думки не можу поділити, тому, що різницю між цими двома буквами, хоч не так чітко як у верховинців, все ж помітно і у подолян. Мені здається, що якщо деякі не вміють дотримуватися цієї різниці, то слід

приписати їм незнання духу руської мови. Коло Перемишля «ы» вимовляють не так низько як в горах, але все ж по-іншому як «и»... Чи є в Україні різниця між вимовою «ы» і «и» з певністю сказати не можу (в українському правописі існує лише буква «и», а у росіян «ы» звучить як наше «и», а «и» - як «і» - І.К.). У повістях Основ'яненка «ы» не зустрічається... Котляревський дотримується «ы» і «и».

³⁶ У старослов'янському «Л» і «Р» існують як голосні, напр., вльк, крьсть. «Л» і «Р» як голосні існують ще й нині в південнослов'янських мовах.

³⁷ Чи є оце «ем», «ес» і ін. в минулому властиво руським, чи запозичене. Чи є це правило в малій Русі і там, де збереглася найчистіша мова. Наші граматики звичайно створюють минулий час у двоякий спосіб, напр., я був і був-ем. Але вони завжди лише галицьку мову звикли мати перед очима. У збірниках народних пісень Максимовича і Метлинського минулого часу з «ем», «ес» не знаходимо. Також в Історії руської словесності Максимовича про це не згадував, хоч інші особливості руської мови аналізував. В українській мові «ем», «ес» - немає.

³⁸ Закінчення третього відмінка множини виражається через «ом», а не через «им» чи «ім» тому, що: 1) виговір відповідає тому, 2) попередня голосна ніколи не м'якшиться, що перед «і» повинно би бути і, 3) тому, що закінчення могло прийти до руського лише з польського (kopiom, psom).

³⁹ В українській мові орудний завжди закінчується на «ою», «ой».

⁴⁰ Див. Г.Миклович: *bindevocalische Conjug. V Cl.*